

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№55
(19245)

2019 чылдың
май 23
четверг

Хүннүн үнери — 04:05
Ажары — 20:48
Хүн дурту — 16:43

Садар өртээ хостуг 12+

Тываның шалыпкын хөгжүлдери

ШОЛБАН КАРА-ООЛ: "СЫЫРТКЫЫШТЫ" БЕРИҢЕР

Тываның экономиктиг эрге-ажыы Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун каш чылдар узунда шудургу ажылының түңнелдеринин бирээзи — Россия Федерациязының экономиктиг талашында сайыды Максим Орешкинниң улгазы-биле РФ-тиң Чазаның делегациязының кижигүннери келгени. Олар Тываның со-экономиктиг байдалын суглуг-биле көрүп, судалдыг холу-бидуп, республиканы комплекстиг талашы-биле улуг хуралды Тывада Кызыл хоорайга эрттирген. Хуралдың "Экономика" секциязының чыгыш Россия Федерациязының экономика хөгжүлдери сайыды Максим Орешкин ажайып тура: "Мында шупту агай боорга, маңаа чедип келбээн Тыва дээрге дыка шыдал-быралыг бар-дыр. Аңаа чүгле Россияның

Чазаның талазындан организастыг дуза херек. Республиканың девискээринде боттандырып турар болгаш боттандыра-рын планнап турар төлөвилелдер алызы барып бүгү чуртка кончук улуг ужу-дузалыг" — деп чугаалааны, РФ-тиң Чазаның делегациязының Тывага келгени анаа-ла ажал-агай аайы-биле аян-чорук звес, а бистиң республикага херек кырында көргүзүр дузаны чигези-биле тодаргайлаар, ооң күүселдези ажал-ишке албан боттаныр дээрзиниң магадылалы болган кылдыр республиканың чурттагы чонунга билдинген.

"Силерниң биске келгениңер улуг деткимче-дир. Тывада байдал кандыг дээрзин, биске кандыг дуза херегин караңар-биле көрдүңер. Бир звес Москвага силерниң-биле биске кандыг дуза херегин чугаалашкан болзувусса, бисти шоолуг-ла билбейн баар чыгыы боор силер. Чүге дээрге бистиң көдүрүп турар

айтырыгыларывыстан аңгыда, силерниң хүн бүрүдө шиитпирлээр өске-даа чугу-ла айтырыгыларыңар бар болгай. Биске чүгле "сыырткыышты" бериңер, шупту чүүлдерни боттарывыс кылыр бис" — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чугаалаанын хуралдың киржикчилери адыш часкаашкыны-биле деткээнер.

Тывада ажилдап турар компанияларның төлээлери "Экономика" секциязының ажылының киржикчилеринге компанияларның инвестиция төлөвилелдерин таныштырып, херек кырында чорудуп турар болгаш кылыр ажалдарының дугайында чугаалааннар. "Межегей хөмүр-даш" КХН, "Голевтин даг-руда компаниязы", "Тыва даг-руда компаниязы" дээш өске-даа компанияларның ажылының дугайында республиканың чурттагы чону элээн билер болгай, ынчангаш оларның республиканың (Уланчызы 3-кү арында). ➔

Хүннүн медээлери

МӨӨРЕЙНИҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ ИЛЕРЭЭН

Май 22-де Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) чарлааны «Законодотвец» деп мөөрейниң түңнелдерин үндүрген. «Тувинская правда» солунунң ниитилел-политиктиг килдизиниң редактору «Ажык чугаа» деп номинацияга тиилекчи болган. Оон аңгыда «Шын» солунунң ниитилел-политиктиг килдизиниң редактору Шаңгыроол Суваң, «Тыва 24» телеканалдың корреспондентизи Арзу Садыгов тыва парламентиниң 25 чыл оюн таварыштыр хөй чүүлдерни солуннарга бижип, чырытканы дээш тускай шаңналдарга төлөптүг болганнар.

СӨӨЛГҮ КОҢГА! СӨӨЛГҮ КИЧЭЭЛ!

Бо хүннерде 2018-2019 өөредилге чылында Россияның школаларының 650 муң ажыг доозукчуларына «Сөөлгү коңга» байырлалдары болуп эрткилээр. Тываның школаларына «Сөөлгү коңга» май 23-те 11 шакта эгелээр.

ЭҢ БАШТАЙГЫ КАДЕТ ДООЗУКЧУЛАР

Кызылдың президентиниң кадет училищезиниң бирги доозукчулары — 41 кадеттерге «Сөөлгү коңга» байырлалы болуп эрткен. Бо доозукчулар КПКУ 2014 чылда ажиттынып турда, өөренип кирген эң баштайгы кадеттер болуп турар. Олар келир үениң офицерлери болуп күзелдерин чедип алыры-биле, 11-ги классты дооскан соонда, РФ-тиң Камгалал яамызының дээди өөредилге черлеринге улаштыр өөредилгезин уламчылаар.

ОДАЛГА СЕЗОНУ ХАГДЫНГАН

Чаагайжыды туттунган хөй каът бажыңнарның чурттагыларының кичээнгейинге. Чылыг үе дүжүп келгенин барымдаалап, одалга сезонун май 22-де хаар хемчеглерни чорударын Кызылдың мэриясы хоорайның чурттагыларына дыңнаткан.

САДИК ООЛДАРЫ ХҮРЕШТЕ

ТР-ниң Өөредилге яамызының «Уруглар садтарына хүреш» деп мурнады хөгжүдөр төлөвилелин езугаар школа назыны четпээн оолдар аразына хүреш маргылдаазы май 21-де болуп эрткен. Аңаа бичии бөлүккө (2014-2015 чылдарда төрүттүнген), улуг бөлүккө (2012-2013 чылдарда төрүттүнген оолдар) 120 бичии мөге 18 кожуундан чыгып кээп, күжүн шенешкеннер.

«ХЕРБИС» ТАНЦЫ СТУДИЯЗЫНЫҢ ЧЕДИИШКИНИ

Москвага май 8-тен 12-ге чедир болуп эрткен Grand Dance Festival" деп Бүгү-делегейниң хореография фестивалына Кызыл кожуунунң Каа-Хемде Т.Б Куулар аттыг дугаары 2 школаның «Хербис» танцы студиязының самчылары чедииникини киришкен. Фестивальдың киржикчилери 78 коллектив аразындан Тываның бичии самчылары фестивалдың лауреаттары болган.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

«Шын» солунунң 2019 чылдың чагыдыл-газы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шын» үезинде чагыдып алырыңче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеринисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

	ИНДЕКСТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	167,39	502,17	1004,34
Бүдүрүлгелер болгаш организациялар	П6860	175,44	526,32	1052,64
Редакциядан чагыдарга	—	96	288	576

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришишкннерин төлевирлиг кылып болур.
Электроннуг почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70.

Солунну чиик өртөккө чагыдып алыр арганы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

Чазак Даргазы социал
четкилерде

ЧОННУҢ ҮЛЕГЕРЛИГ ОГЛУ

МАЙ 21 — РФ-тиң камгалап сайыды, Россияның Маадыры, Тываның чоргааралы Сергей Күжүгетович Шойгунуң төрүттүнгөн хүнү!

Бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгу ажил-агыйның кандыг-даа адырынга ажилдап турган үезинде бодунуң быжыг тура-соруктуу-биле өскөлөрдөн ылгалдыг, каракка көскү, тергиин чедишкиннерлиг, үрөтүннелдиг ажилдап чоруур. Бүгү-делегей чергелиг аталдарлыг Тывагагыстың оглу 28 чыл үзүктөл чок күрүнениң дээди органнарында ажилдап чорууру рекордту тургускан дугайында МИЧ-те журналистер доктаамал бижип турар.

Сөөлгү чеди чылда Россияның Камгалап яамызын удуртуп келген үезинде Армияның алдар-адын, өзүлүг күчү-күжүн көдүрүп, төрөөн чурт камгалакчызы — эр кижиниң сүлдөзүн бедидер, хей-аъдын көдүрөр ажилдарны хөөредиг чок хөйүнү кылган.

Сергей Шойгунуң удуртуп эгелзэн үезинден Россияның Армиясында хөй өскөрүшкүннөр болган. Ол камгалап күштөринге база бир чаа хөвир — космиктигаар күштөрин тургускан. Ол ышкаш чурттуң камгалап үзүмү база ажиткан. Шериг албанныгларның бажың-балгат-биле хандырылгазы болгаш өске-даа социал айтырыглар Сергей Шойгунуң онза кичээнгейинде турар

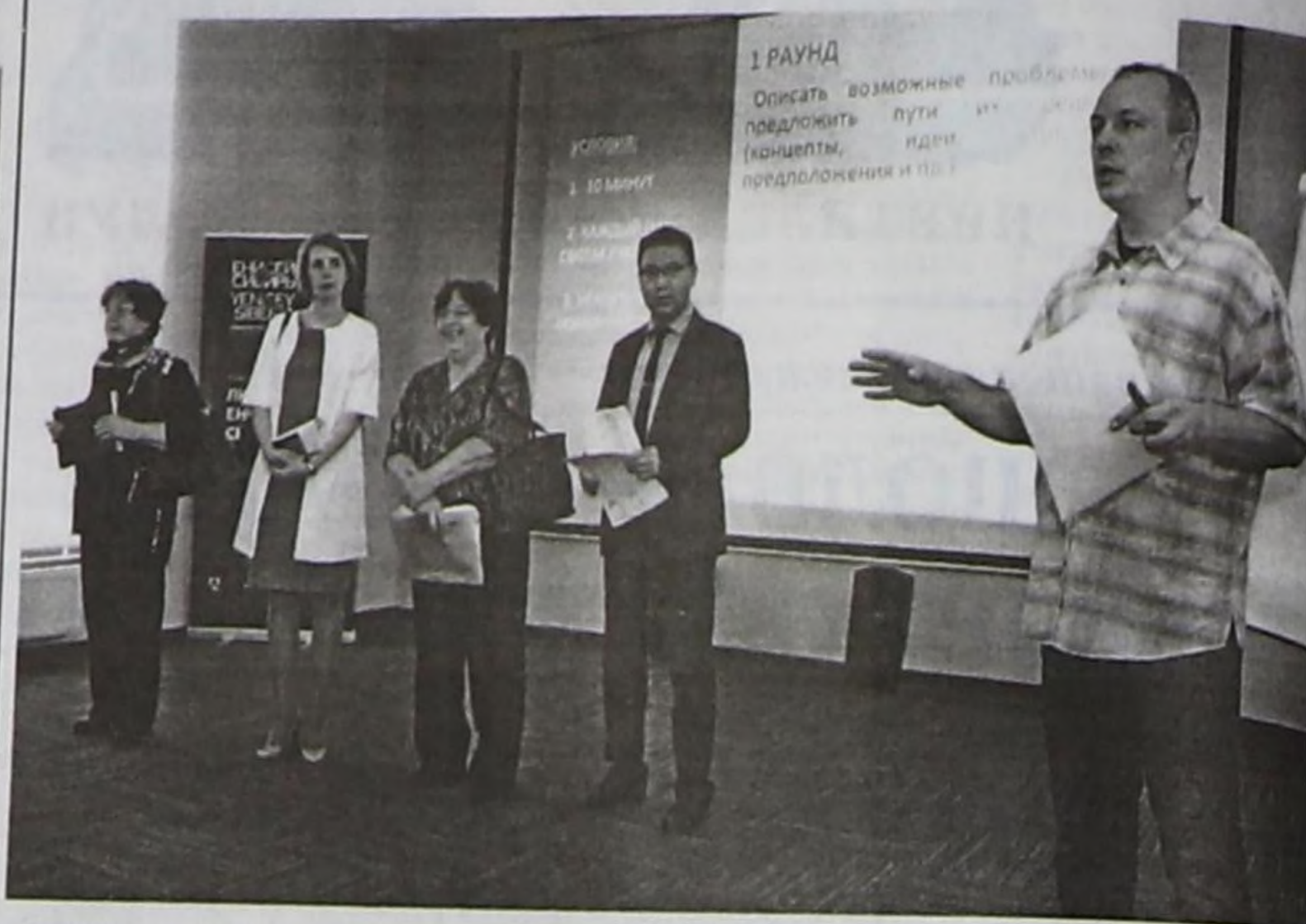
болгаш шериг албанныг көрээ өзүгээр ажилдаар күзөлдиг эр улустуң саны чылдан чылче көөүдөп турар. Ол ышкаш бодунуң өскөн-төрөөн черинге ынакшылы, ниити бойдуска хумагалыг хамаарылгазы, ооң Орус географтыг ниитилелдин президентизи болуп турарының кол хөрөчизи.

Делегейде ат-сураа алгаан Сергей Шойгунуң төрүттүнгөн хүнү-биле байыр чедиришкүннери бо каш хонукта интернетте дыка хөй үнгөн. Оларның аразында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол социал четкилерде мынчаар бижип турар:

«Сергей Күжүгетовичиниң төрүттүнгөн хүнүгө уткуштур үнгөн хөй байыр чедиришкүннөргө каттыжар-дыр мен! Ол өскөн-төрөөн черинге кайы хире ынак болуру база канчаар чурттаарыңа, биске шуптувуска улуг үлөгер-чижек. Чылда чаңгыс удаа келгеш, дыштаныр дээш эвес, оода бичии-даа болза дуза кадыктар аргалыг, төрөөн черинге, чонунга ажыктыг болур дээш үе тып алырыңа аңаа чүү-даа шаптык болбас. Бедик дужаалдыглардан тускай чалалга-даа, дилег-даа херекчок. Кымның оглу мен деп чүүлдү утпайн, чонунга дуза кадары — ооң ханында. Шак мындыг сеткилдиг болганыңар дээш, четтирдис Сергей Күжүгетович! Быжыг кадыкшылды, бүгү-ле чүүлдерге чедишкүннөрни Силерге болгаш Силерниң чоок кижилериңерге күзөдим! Бодаан бодалдарыңар бүдөр болзун!»

“Енисей Сибириниң лидерлери” ТӨЛЕПТИГЛЕРНИ ШИЛЭЭН

Май 21-де “Азимут” аалчылар бажыңыңа регионнар аразыңа “Енисей Сибириниң лидерлери” деп мөөрейниң чартык финал чадазы болуп эрткен. “Енисей Сибириниң” төлөвилелдин иштинде ажилдап кылып турар хемчеглерниң бирээзи — улуг хемчээдиг үлөтпүр төлөвилелдеринге кадрлар курлавырын белеткээри.

Красноярск край, Хакас, Тыва Республикаларга энергетика, ажыктыг казымал байлактар болбаазырадылгазынга, арга-арыг ажил-агыйыңа, аграрлыг үлөтпүргө, транспорт инфраструктуразының адырларыңа 1,9 трлн. рубль түңнүг чарыгдалдыг 32 төлөвилелди бо чоокку чылдарда ажилдап кылып. Көлир үениң улуг бүдүрүлгелеринге 70 муң тускай эртемниг кадрлар хөрөглеттинип турар болганда, ооң курлавырын белеткеп алыры-биле “Енисей Сибириниң лидерлери” мөөрейни чарлаан. Бистиң республикадан киржир күзөлдиг 200 ажыг кижичогуур черлерге билдиришкүнни кириген. Интернет таварыштыр тест аргазы-биле шилилгени эрткен киржикчилер чартык финал чадага киржир аргалыг болган.

“Азимут” аалчылар бажыңыңа конкурстун киржикчилеринге, келген эксперттерге ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы Александр Брокерт байыр чедиргеш: “Енисей Сибириниң лидерлери” мөөрейге киржип келгениңер дээш четтирдим. Моон соңгаар мындыг мөөрейлер ам-даа уламчылаар, дараазында киржикчилер ам-даа немежи, моон-даа хөй болуру күзөңчиг. Кым тиилээри эвес, а биске билдиги башкарыкчылар, чедишкүнчө чүткүлдүг, төлөптиг кадрлар араңардан шилиттинип үнүп келири чугула. Акшаландырышкын, күзөлдиг инвесторлар, дериг-херекселдер айтыры эки башкарыкчы, бодунуң мергежилинге билдиги кадрларның ачызында шийтпирлеттинер. Мындыг хемчеглерге дуржулга ап, хөйүнү билип алыры билдингир, идепкейлиг киржириңерни күзөдим. Төлөптиг кадрлар курлавырын тургузарыңа үлүүн кирип чедип келген эксперттерге, организакчыларга четтиргеним илереттим” — деп

чугаалады.

“Енисей Сибириниң лидерлери” мөөрейге философия эртемнериниң кандидады, доцент Татьяна Николаевна Емельянова, Санкт-Петербургтун профэвилелдер университетиниң Красноярск крайда филиалының хөй-ниити эртемнер кафедрасының эргелекчизи, философия эртемнериниң кандидады, профессор Ольга Николаевна Грищенко, арга-дуржулгалыг математика башкызы Дмитрий Владимирович Захаржевский регионнар аразыңа болгаш чуртка болуп турар массалыг тренинг, ажил-агыйжы оюннар, лидерлер өөредиринге улуг дуржулгалыг эксперттер база киришкен.

40 ажыг анык специалист интеллектуалдыг оюннар хөвири-биле боттарың көргүзөр аргалыг болган. Оюн 4 чадага болуп эрткен. Бир дугаар чада — 10 минута дургузунда кандыг-даа темага бодунуң төлөвилелин ажилдап кылгаш, бадыткаар. Ийи дугаар чадага киржикчилер аразында команда тургускаш, көрдүңгөн үе иштинде бөлүк аразында сүмележип тургаш, чаңгыс төлөвилелди ажилдап кылып. Үш дугаар чадага немелде даалга бээр, ону 30 минута дургузунда кылып. Дөрт дугаар чадага бөлүк бүрүзү кылып алган төлөвилелин 5 минута иштинде камгалаар, 3 минута дургузунда киржикчилерниң айтырыгларыңа харыылаар.

Киржикчилер хууда төлөвилелин кылгаш, эксперттерге дужааган соонда, бөлүктөргө чарлып алгаш, команда аайы-биле ажилдап шыдаарын көргүзүп база бир төлөвилелди деңге кылганнар. Ол аразында эксперттер командаларны кезий кылаштап, кайы хире ажилдап турарын хайгаарап, кым идепкейлиг болганын эскерип, кижилер бүрүзүңгө баллдарны салып а турлар.

Алды команда тус-тузунда салган сорулгазынче чүткүлдүг, дүшкүрүлүг ажилдаан соонда, бөлүк бүрүзү төлөвилелин таныштырып, изиг-изиг айтырыг-харыы маргылдаазы сонуганчыг бооп, үе билдиртпейн эрте берди. Ийи команда өөредилге адырыңа, үш команда регионалдыг эрге-чагырга талазы-биле

бирээзи бокту канчаар бзырадып ажилдаарыңа ийинде төлөвилелдерни Оюн үезинде киржикчилер аразында канчаар ажилдап үнөлөлдү берип, бот-бот баллдарны салган.

Философия эртемне кандидады, профессор Грищенко: “Енисей Сибириниң лидерлери” конкурсту сорулгазы — башкар талантылыг аныктар чээңгейивистен үндүр бодунуң регионнага арттык кызары. Кончуг органич чүткүлдүг, бодалын илер шыдаар баштыңчылар бо үезинде ам безин көстүп Боттарының бодалдарын реди, өскөлөрни хаара т салган сорулгазынче баштап эккээр оолдар, уру барын эскердим. Башкар чадап турарлары база Оон безин кым чүнү кылып даары көстүп келир. Ола чогуур үезинде деткип, дүш көргүзүп, демдегеп ап, кадр курлавырынче кирир. Ын гаш бис ышкаш эксперттер херээ — баштыңчыларны и редири. Интеллектуалдыг үезинде бистиң талавыстан б гаш бөлүүнүң бодалы-биле балл алган киржикчилер фин чадаже кирер” — деп чугаалады.

Оюн соонда киржикчилерни кофеже чалаарга, Сайзана Аракчаа-биле чаңгыс стол таварышкаш, чугаалажыр аргалыг болдум. “Сонуурган, бодумну шөнеп көөр дээш, киржип келдим. Харын-даа келдим деп бода олурдум, дыка хөй чүүлдерни билип ап, талантылыг кижилер-биле таныжып алдым. Дыка шыдаар улус бар чүве-дир. Моон соңгаар-даа киржип, чаа чаа чүүлдерни билип, дуржулгалар солчурунга белен мен” — деп Сайзана Аракчаа чугаалаан.

“Енисей Сибириниң лидерлери” конкурс Норильск хоорайдан эгелзеш, Кызыл хоорайда келгени бо. Дараазында Абакан, Москва, Красноярск хоорайлары болуп эртер. 5 аңгы хоорайны түңнели-биле муң кижиниң беш чүзү май айның төңчүзүнде Красноярскиге болуп эртер финалга киржир эргени алыр.

Аржана ЧАМЗЫРЫН.
Ада ТЮЛЮШТУН
тырттырган чуруу

(Төнчүзү.
Эгези 1-ги арында).

Тываның шалыпкын хөгжүлдөзү

ШОЛБАН КАРА-ООЛ: "СЫЫРТКЫЫШТЫ" БЕРИҢЕР

Александр Брокерт.

болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол республиканың энергетика хандырылганын хөгжүдериң дугайында илеткелдерни кылганнар.

Тываның экономиказының ооргазы көдээ ажил-агыйны РФ-тиң Көдээ ажил-агый яамызының делегациязы элээн ханы сайгарып, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы-биле чоок ажилдааны Россияның көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы Джамбулат Хатуовтун илеткелден илдең болду. Республиканың көдээ ажил-агыйының моон соңгааргы сайзыралы хууда дузалал болгаш фермер ажил-агыйларының кооперация системазына даяныр ужурлуг, кооперация системазын Тывага сайзырадырынга дузаны көргүзеринге Россияның Көдээ ажил-агый яамызы белең деп Хатуов дыңнаткан. Мал продукциязын долузу-биле болбаазырадырын хандыра кооперативтерни тургузары экономиканың бо адырының беримчезин улгаттырар деп, ол чугаалааш, дүк биле көш болбаазырадылга чок калганын айтып, мал ажилының бо продуктуларын болбаазырадып ажилдап турар россияжи бүдүрүлгелерни Тываже киририне дузалаарын аазаан.

Көдээ ажил-агый кооперативтерин тургузарын Д.Хатуов чугаалап ора, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эгелээшкени-биле боттанып турар "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" губернатор төлөвилелин чедишкенин деп үнелеп, мал ажилына кижилерни хаара тударына бо төлөвилел дыка идиглиг деп демдеглээн. Бо төлөвилел-биле Тываның малының 1 миллион 300 муң баш санын 5-6 чыл дургузунда база-ла ол хире көвүдөдип болур деп, Д.Хатуов санап турар.

Тывада 70 муң хире мыйыстыг бода малдың бары чоокку беш чылда республикага амгы үеңиң технологиязы-биле ажилдаар 5 сүт-бараан фермаларын ажыдар, ферма бүрүзүңе 200 инекти тудар арганы берип турарын РФ-тиң көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы айтып, бо ажилга бүгү талазы-биле дузалаарына Көдээ ажил-агый яамызы белеңин дыңнаткан.

Тывада көдээ ажил-агый продукциязының үүрмек бүдүрүлгелериниң хөгжүлгөсү

рының продукциязын мөөңү-биле бүдүрер, мөөңөп садар деңнелче үнөр болза, күрүнениң талазындан деткимче база улуг хемчээлдиг болурун РФ-тиң көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы демдеглээн.

"Экономика" секциязы колдуунда медээлер болгаш саналдар солчулганы байдалдыг эрткен.

Секцияларның ажилының соонда түңнел хуралга кол айтырыг Курагино — Кызыл демир-орук тудуу болган. Бо төлөвилелди боттандыраарын саададып болур чылдагааннарның бирээзи демир-орукту тударына лицензияның хуусааның төнгени деп, Россия Федерациязының экономиктиг хөгжүлдө яамызының сайыдының оралакчызы М.А. Расстрин чугаалаан. Чаа лицензияны кылдырып алырына хөй үе негеттинер, демир-орук тудар черни чөлшээредип алыры дээш өске-даа эвээш эвес айтырылганы база катап шиитпирлээр апаар.

Чүк сөөртүрүңе ажылгаар кылдыр Курагино — Кызыл демир-орукту тудар деп турган болза, ону пассажилер база

М.А. Расстрин.

аргыштырар демир-орук кылдыр тудар дугайында саналдар үнүп келген. Бо саналды база өөренип көөр апаар, чүге дээрге пассажирлер аргыштырар демир-орукту тудуунга негелделер база бир янзы.

Курагино — Кызыл демир-орук тудуунга Тываның казымал байлаан казып ап турар компанияларның акша-хөреңгизин хаара тударының айтырыгы база көдүрүлгөн. Бо төлөвилелге акша-хөреңгизин

инвесторларның кирир азы кирибес күзели демир-орук тудуунга канчап-даа шаптык болбас ужурлуг, маргылдаалыг айтырылганы чергелештир шиитпирлээр деп түңнелди хуралга үндүргөн.

Тываның экономиказынга инвесторларны хаара тударына, республикага үлетпүр бүдүрүлгелерин тургузарынага электри энергиязының чедишпези кол шаптараазын бооп турары бүгүдө билдингир. Электри энергиязының шугумнарын инвесторларның бүдүрүлгелеринге чедир тудары республиканың хоорай, суурларын электри-биле хандыраарына база дузалыг болур ужурлуг — Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун туружу ындыг.

Ырак-узак Тожу кожуунну, ол кожууннун девискээринде ажилдап турар "Голевтин даг-руда компанияны" электри энергиязы-биле хандыраарының ажыктыг болгаш социал ужур-дузалыг аргазы Шушенск биле Туран аразына энергия "көвүрүүн" тудуп, оон улаштыр Тожу же энергия шугумун шөөри, бо төлөвилелге бодунун акша-хөреңгизин "Голевтин даг-руда компания" кириштирер ужурлуг — республиканың удуртулганын саналы ындыг.

"Голевтин даг-руда компанияны" электри энергиязына бодунун херегелдерин хандыраары-биле Иркутск область талазындан электри шугумун тудар деп турар, харын-даа мырыңай аңаа чөлшээредип РФ-тиң Энергетика яамызындан чөлшээредип алган чыгы.

"Голевтин даг-руда компаниянының" ындыг планына удурун Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол түңнел хурал үезинде шиитпирли-биле илереткен. "Энергетика яамызындан чөлшээредип алган-даа бооп болгай силер. Тываның бюджетинге силерниң үндүрүлгелерин немере-даа болуп турза, чүгле инвесторга ажыктыг чүүлдер республикага база ажыктыг дээрзи чигзинчиг-дир, чүгле боттарының ажык-дүжүү дээш республикаже кирип турар инвесторларга таарзымас бис" — деп, Шолбан Кара-оол дорту-биле чугаалаан.

Инвестор бүрүзүндө Тыва диленчи эвес, а боду сайзыраарына дузаны Россияның Чазанга дилеп турар дээрзин республиканың удуртукчузу бо сөстери-биле илереткен.

Хуралга сайгарып чугаалашкан республиканың нарын экономиктиг айтырылганы хөй. РФ-тиң экономиктиг хөгжүлдө сайыды Максим Орешкин баштаан делегация сайгарылганың түңнелдери-биле Россия Федерациязының Чазанга илеткелди бижип кирир.

Россияның Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Сергей Меняйлоңун "Республиканың шыдал-быразы улуг, бодунун күжүн долузу-биле ажылгаарына аңаа шаптыктап турар, ооң бодундан хамаарышпас бергелер бар" — деп чугаалааны, Россияның Чазанга Тываның сайзыралына ажыктыг дузаны чедирер боор деп идегелди быжыглап турар.

Шангыр-оол СУВАҢ.
Виталий ШАЙФУЛИННИҢ
тырттырган чуруктары.

дузаны күрүне чедирип келген. Бистиң республика ышкаш регионнарга мал ажилын сайзырадыры дыка берге, ынчангаш кошкак экономикалыг регионнарга дуза чедирериниң негелделерин эде көөрү эргежок чугула апарган деп, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт онзалап демдеглээн.

Россияның регионнарынга күрүне дузаны чедирериниң негелделеринде чамдык кызгалдалдар база барын Александр Брокерт айыткан. Чижээлээрге, Тыва Россия Федерациязының (ССРЭ-ниң) составынче 1944 чылда барык-ла хууда мал ажил-агый экономикалыг кирген республика. Совет Эвилелиниң планныг экономиказының үезинде Тыва элээн социал-экономиктиг хөгжүлдиг болза-даа, чурттуң өске девискээрлери ышкаш сайзырап четтикпээн.

А чаа Россияга рыноктуг харылзаалар үезинде Тывага деткимче дыка кошкан. Бистиң республиканың социал-экономиктиг байдалының ындыг талаларын амгы үеде өөренип көрбейн турарын чугаалап, Россияның экономиказының ортумаак байдалындан оранчок хожудап турар Тывага күрүне дузаны чедирери, бюджет акша-хөреңгизин үндүрүп бээр тускай негелделерлиг болур ужурлуг деп, илеткелчи айыткан.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерттиң соонда ТР-ниң орук-транспорт комплекзиниң сайыды Олег Бады республиканың орук четкизин сайзырадырының дугайында ТР-ниң аңаар-чуул

двискээринде боттандырып-тар төлөвилелдеринге тодар-биле доктааваалыңар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт "Тыва Республикада инвестиция байлыгы" деп илеткелди кылган. Тываның чурттакчы чонунун чуртталгазының чегини Россияда ниити байдалдык куду деп, ол демдеглээн, республиканың бодунун чедир чүгле эргежок чугула чыгдалдарны дуглаарына деп-ле четчирин айыткан, аңаа үлетпүр хөгжүлдөзүндө черниң чурттакчыларының чыгаралының деңнели дорт мааржырын Александр Брокерт чугаалап, республиканың девискээринге үлетпүр бүдүрүлгелериниң хөгжүлдөзүндө ниң сонуггалыгыс дыка деп демдеглээн. Тывага бүдүрүлгө хөгжүлдөзүндө улуг дузалыг казымал байланың 15-тен хөй улуг шыгырыларын шинчилеп тыпкан, аңың аразында федералдыг телиг шыгжамырлар бар деп, дыңнаткан. Федералдыг башкалгага хөмүр-даштың — 7, элементке алдынның — 13, дашак алдынның — 1, дашталчак үн — 1, хризотил-асбестин — 1, металлдарның болгаш чезының 2 шыгжамырлары аржыр. Республикада чүгле "Ж" (үс-марканың коксталчак хөдөш шыгжамырының ниити ээли 16 миллиард тонна). Хөмүр-даштың өске-даа таларының федералдыг элиг 5 шыгжамыры болгаш республика чергелиг шыгжамыр-аза бар. Оларны шингээдип ынга электри энергиязының шпези, казымал байлактар республикадан үндүр сөөртүрүр-оруктуң чогу шаптыктап. Ол шаптараазынарны федералдыг эрге-чагырганың ы-биле чайладып каапкаш, мал байлактар шыгжамыр-ын шингээдип алыр болза, ның бюджетинде 2030 чыл-дир 281,4 миллиард рубль кээр, чаа бүдүрүлгелерни эзүп, аңаа 15 муң хире ки-ажылга хаара тудуп болур. Республикага үлетпүрнү сай-дырынга телехарылзаалар эзиниң шоолуг-ла сайзы-аны база шаптыктыг, чүге хөгжүлдөң бир удазы-рген харылзаа болгай деп, андр Брокерт илеткелинге өглээн. Ал бажының саны-биле блика Сибирь федералдыг та бирги черде, Тываның ажил-агыйының ниити кциязында мал ажилының 82 хуу. Республикага мал ын улам сайзырадырын-дералдыг дузаның эвээ-аптыктап турар. Тывага ралдыг дуза, Россияның регионнарынга деңнээрге, уу катап эвээш. Дузаның болганының чылдагаа-Россияның көдээ ажил-продукциязының ниити элинде РФ-тиң субъект үнүң үлүүн барымдаалап, заны санап үндүрүп тура-рүнениң көдээ ажил-агый кциязының ниити хемчээ-үлүү улуг регионнар хөй ап, а үлүү эвээш, Тыва ш, субъектилерге эвээш

РФ-тиң көдээ ажил-агый сайыдының бирги оралакчызы Джамбулат Хатуов Тываның Чазаа-биле көдээ ажил-агый адырын хөгжүдөр немелде деткимче хемчеглерин көргүзүр аргаларын ажилдап кылып сорулга-биле республикага дөрт хонуктуң дургузунда күженишкинниг ажилды чоруткан.

СҮТ-БАРААН ФЕРМАЛАРЫ НЕМЕЖИР

"Тываның экономиказының кол адыры — көдээ ажил-агый. Республиканың көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге чедип, сайгарылганы кылып, сөөлгү чылдарда орулгалыын, иштиги болгаш даштыкы угланышкынын өөренип көрдүвүс. Бо хүнгү чер болгаш мал ажил-агыйының орулга талазы-биле байдалы нарын-даа болза, РФ-тиң Көдээ ажил-агый яамызы, "Корпорация МСП" АН-ниң сайгарлыкчы чорукту деткир программасы таварыштыр кады сырый ажилдап, банкыларның чиигелдиг деткимчезиниң ачызында бо чоокку беш чылда тараачын-арат ажил-агыйларының бүдүрүкчү күжү орулгалыг кезээ-биле деңгээли бээрин чедип алыр бис. Тываның Чазааның бо адыр талазы-биле программазын деткидвис. Сүт болгаш оон кылган барааннарның хемчээлин улгаттырар дээш, бода малдың санын көвүдедири көрдүнүп турар. Беш, алды сүт-бараан фермаларын тудар инвестиция төлөвилелин ажилдап кылып эгелзэн. Ону амыдыралда боттандырар сонургалдыглар бар.

ТАРЫЛГА ШӨЛДЕРИ УЛГАДЫР

Чоокку беш чылда тарылга шөлдериң хемчээлин 50 муң гектар чедир улгаттырары көрдүнгөн. Бо хүнде оон хемчээли 40 муң гектар. Тараачын-арат ажил-агыйлары мал чемин болгаш ногаа тарып, болбаазырадырынга белең. Биче бизнести хөгжүдөр аргалар болгаш күрүнө деткимчези таварыштыр бо угланышкын чедишкенин сайзырап болур. Мелиорация хөгжүдериң база өөренип көрүп турар бис. Амгы үениң теплица комплекзиниң тудуунга хамаарыштыр ам-даа төнчү шийтирн чедип албады-выс. РФ-тиң Энергика, Улетпүр болгаш Транспорт яамыларындан коллегаларывыстың дузазы-биле демнежи, регионнуң логистиказының санаашкыны-биле ук төлөвилелди амыдыралга боттандыраы ырак эвес.

ТЫВА ХОЙ ЭЪДИ

"Тыва хой эъди" ылгавыр демекти тургузарын деткип тур бис. Көдээ ажил-агый Корпорациязы дамчыштыр садыг-саарылга бажынын тудуп, аңаа ук адырның шупту бараан бүдүрүкчүлерин каттыштырары көрдүнүп турар. Ылаңгыя республикада хей саныг хууда дузалал ажил-агыйларын кириштирер. Хойнуң баш санын беш чылдың дургузунда 2 катап өстүрер.

Чоокку үеде селекция ажилын экижидер дээш, республиканың девискээринге ук-саажыдылга заводунуң салбырын аждары планнаттыган. Оон-биле чергелештир, биче бизнестиң хөгжүлдөзү манаттынып турар. Кылымал

РАЗВИТИЕ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ КООПЕРАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ ТЫВА

тарып-боозадылга ажилын тургузары — мурнады көөр сорулгаларның бирээзи. Амгы үеде үстүнде бизнести хөгжүдөр дээш, ажилдаар күзелдиг арат ажил-агыйларының даңызы хевирлеттинип турар. Оларга ажилдаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп, уксаалыг малды дамчыдар. Москваның уксаажыдылга заводу Тывага салбырын аждарынга белең. 150 дөрбелин метр оран-сава негеттинип турар.

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕГЕ — КЫШТАГ

"Аныяк өг-бүлеге — кыштаг" губернатор төлөвилелче хей санныг аныяк малчыннары хаара туткан. Оларга кыштаг тудар болгаш төрүүр 200 хойну аңгылап, деткип турар. 2020 чылдан эгелеп, аныяк малчыннары деткээн регионалдыг төлөвилел федералдыг деңгээлдег апаар. Оон ачызында республикага аныяк малчыннарың саны каш катап көвүдөп, шээр малдың баш саны улам өзөр. А ол дээрге тараачын-арат ажил-агыйларның бүдүрүкчү күжүн улгаттырар арга болур.

ЭКСПОРТЧЕ ҮНДҮРЕР

Ниитизи-биле бистиң яамының ажилын түңнээр болза, республиканың АҮК хөгжүдөзү баш удур санаашкыннар-биле Россияның ортумаак деңгээли-биле өзүп болур. Тыва чүгле Россияның иштиги рыногун хандырып эгелээринден аңгыда, бүдүрүп турар көдээ ажил-агый продукциязын экспортче үндүрер күчүзүн хевирлээринге шупту арга бар. Чүге дизе регион геополитиктиг таарымчалыг черде турар. Делегей чергелиг кады-ажылдажылганы кожа-хелбээ чыдар Моол, Кыдат күрүнелер чорудуп, даштыкы рынокче үнери кедилг болуп турар. Оон аңгыда тус черниң бүдүргөн барааннарын кандыг аргалар-биле иштиги болгаш даштыкы рынокче садып үндүрер айтырыгы регион шийтирлээр уjurлуг.

КӨДЭЭ ДЕВИСКЭЭРЛЕРНИ ХӨГЖҮДЕР

РФ-тиң көдээ ажил-агый сайыды Дмитрий Патрушевтиң даалгазы-биле регионнарның идип үндүргөн эгелээшкенине-

рин чоокку үеде хынамчалыг өөренип көрүп, төлөвилелдер, чаа эгелээшкенин боттандыраарынга немелде акшаландырышкынын үндүрери көрдүнүп турар. "Көдээ девискээрлерни хөгжүдөр" күрүнө программасы чурттуң шупту регионнарының сонургалдарын, онзагайын өөренип көрүп, кириштирер. Программаның чорудуу-биле беш чылдың дургузунда Тывага оруктар, суг дамчыдылганын тудуу, аварийлиг байдалда школалар, уруглар садтарының капитал септелгези дээш оон-даа өске ажилдар кирип турар.

РФ-тиң көдээ ажил-агый сайыдының бирги оралакчызы Джамбулат Хатуов.

ТАЙЫЛБЫР АЖЫЛЫН КҮШТЕЛДИРЕР

Муниципалдыг тургузулгар удуртукчулары көдээ ажил-агый кооперативин тургузар тодаргай орук картазын ажилдап кылбас болза, каш хүн дургузунда кылган ажилывыс чугаа кырынга артып калыр. Кожуун, суму чагырга даргалары араттар, тараачыннар, хууда дузалал ажил-агыйлыг кижилер күнүгө чедип, көдээ ажил-агый кооперативтеринче каттыжарының эки талаарын тайылбырлаар уjurлуг. Үш ай ишинде хууда дузалал ажил-агыйының төлээлериниң ортузунга тайылбыр ажилын чоруткан соонда база катап ужуражыр бис.

Биче бүдүрүлгелер, көдээ ажил-агыйлары каттыжып, кооператив тургузуп алырга, күрүнө деткимчези алыр аргалары көвүдөй бээр. Ол дээрге делегейде чедишкенин практика. Ынчангаш биче бүдүрүлгелер, араттар, тараачын ажил-агыйларын каттыштырары чугула. Ол ынчан бүдүрүкчү күштү

мөөнөп, бурунгаар сайзырал турар.

АЖЫЛГЫР, КЕЖЭЭ АРАТТАР, ТААРАЧЫННАР

Тывада бир дугаар кээп турарым бо. Кайгамчыктыг агаар-бойдузундан аңгыда, чону бир онзагай, кайгамчык-тыр. Агротурзимни сайзырадыр бүгү байдал база бар. Аалчылар көдээ ишчилерниң амыдырал-чуртталгазын сонургап, амданныг национал аш-чемни сонургап амзаарлар.

Тараачын-арат ажил-агыйының каттыжышкыны-биле ужуражып, оларның ажилгыр, кежээзин, тодаргай сорулгалыын магададым. Мындыг ажил-ишчилер турда, регионнуң АҮК чүгле бурунгаар хөгжүүр. Дмитрий Патрушевтиң болгаш бодумнуң өмүнээмден республиканың араттарынга, малчыннарынга, тараачыннарынга ажил-ижинге чедишкенин күзедим.

"КОРПОРАЦИЯ МСП-НИҢ" ХЫНАЛДАЗЫНДА

Биче болгаш ортумаак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр талазы-биле федералдыг Корпорацияның ("Корпорация МСП" АН) чиигине директору Александр Браверман: "Республиканың ниити бүдүргөн барааннарының 80 ажыг хуузун көдээ ажил-агый кооперативтери бүдүрүп турар. Демир-орук чогуңдан, электрик энергиязының өртээниң аарындан дээш, оон-даа өске байдалдардан оларның орулгалыг кезээ эвээш. РФ-тиң Көдээ ажил-агый яамызының, Росагролизинг, МСП-Банк, Россельхозбанк, Сбербанк, "Корпорация-МСП", регионалдыг магадылал фондулары болгаш өске-даа тургузулгарының көдээ ажил-агый адырын хөгжүдөр чиигелдиг деткимче чедирер программаларың дугайында тараачын-арат болгаш хууда дузалал ажил-агыйларының төлээлеринге тайылбыр турары улуг моондак болуп турар.

Бо бүгүнү хайгааралга ап, үстүнде адаан ажил-агый бүрүзүгө тодаргай информацияны чедирерин хыналдага алыр бис. Оон аңгыда, көдээ ажил-агый кооперативтериниң тургускан мөөнү-биле садар хуваалда төвүн тударының дугайында чугааны кылдывыс. Ынчангаш Тывага чаңгыс эвес улаа көрүп бис.

ДЕРИГ-ХЕРЕКСЕ САДЫП АЛЫРДА

"Корпорация МСП" АН-ның талазындан чиигелдиг чээлилер, магадылалдыг деткимче, улуг компаниялар күрүнө садыглажышкыныга киржир арганы берип Регионнуң талазындан эки нарыг барааннары бүдүрүп болгаш оон хемчээлин каш көвүдедири болур. А ону алырда, амгы үениң дер рекселдери негеттинер. Кээрге, Рослизинг программасы-биле россияжи компаниялар бүдүргөн дериг-херекселер хууга, а даштыкыдан кил болза, 8 хууга чиигелдиглиге ап болур.

Сессия үезинде араттар чер болгаш мал-маганы лаа кылдыр көөр айтыр көдүргөн. Маңаа хамаары Александр Браверман мытайылбырны берди: "Бо арыгы түңнел хуралга көд көөр бис. Долаа механизми маңаа хамаарыштыр тускай байдал турар уjurлуг".

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДЫ ТУРГУСКА

"МСП-Банк" АН-ниң Башты чериниң даргазы Дмитрий Лованов: "Көдээ ажил-агый кооперативтери мурнунда кылып алган сорулгаларын боттандырада, шилилге кыл аргалыг. Оларга хей талаал таарымчалыг байдалдар тургустунган. Банк эгелеп чору болгаш бут кырында туруп келген кооперативтерге чээли болгаш магадылал деткимчези көргүзөр дараалашкаа "орукту тургускан. Бир дугаар угланышкын "Кооперация" — эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга 25 сая рубльге чедир чээлилер. Дараазында "Агропарк" — ажилдап эгелей берген кооперативтер материалдыг баазаны сайзырадыр чадаже шилчир деткимчени көргүзөр. "Предэкспорт" — бут кырынга быжыг кылдыр тургустунган кооперативтерге экспорт кезээлериниң күүселдези дээш садыг саарылгазының чээлини бээр".

"МСП-Банк" АН-ниң АИС НГС болгаш Бизнес-навигатор порталдардан тодаргай информацияны көрүп ап болур.

Шончалай ХОВАЛЫГ,
Виталий ШАЙФУЛИННИН
тырттырган чуруктары

Тываның шалыпкын хөгжүлдөзү

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ КООПЕРАЦИЯЗЫ САЙЗЫРАДЫР

Уш-ажылдың кижизи

ГАЛИНА ГЕОРГИЕВНА КУЗЬМИНА —
20 ЧЫЛ СТАЖТЫГ ЭНЕРГЕТИК

Галина Георгиевна Кузьмина — 2000 чылда ээни. Ол күш-ажыл калалының албан-кол специализи ажилдаар мурда, Кызылдың ЧЭТ-ажылчынарының төлүн тургузарлар садын эргелип турган.

1999 чылда ук школа чептээн уруглар чери хереглел чокта, тарадып чоруткан түннелинде, Галина Кузьмина ажил чок арткан. Ынчалза-даа ол анаа баан, ол-ла дораан ажил дилеп эгелээн. Оң баштайгы албан-дужаалы — энергетика ханьязының шеригжи камгалал чериниң конеру. Ол албан-дужаалга үр эвес ажилдаан да, күш-ажыл камгалалының талазы-биле исче шилчээш, бо хүннерге чедир ында

ажылдап турар.

Галина Георгиевнаны кады ажилдап турар эш-өөрү «энергетика истекчизи» деп адаарлар, чүге дизе ол хөй чылдар дургузунда техниктиг үрелиишкннерниң чылдагааннарын истеп, материалдарны чыып, херектерни дептерлеп турар.

Кады ажилдап турар эш-өөрүнге Галина Георгиевна арга-сүмени берип, үлегер-чижек болуп, олар-биле дуржулгазын харам чокка үлежип чоруур.

«20 чыл дургузунда ынак ажылын кылып, мергежилнге бердинген, ону сагыш-сеткилинден күүседип, аңаа харысалгалыг болуру — «ол салгалдың» кижилериниң дадыккан мөзүшынаны» — деп, Галина Кузьмина чугаалаар.

Галина Георгиевна ийи ажы-төлдүг, бир уйнукут, өөнүң ээзи-биле аас-кежиктиг чурттап чоруурлар. Оларның бир оглу энергетик болуп ажилдап турар, а уруу өске мергежилди шилип алган.

Хүлээнген ажил-ижинге ак сеткилдиг ажылы дээш «Тываэнерго» акционерлиг ниитилел компаниязының удуртулгазы Галина Кузьминаны чаңгыс звес удаа хүндүлел бижиктер болгаш өөрүп

четтиришкнниң бижиктери-биле шаңнап, бүдүрүлгениң «Хүндүлел самбыразында» чуруун аскаан. База ол ыш-каш Тыва Республиканың Энергетика болгаш одалга яамызының мурнундан өөрүп четтиришкнниң бижиниң база профэвилелдер организациязынга бердингени дээш «Россияның профэвилелдериниң 100 чылы» юбилейлиг медалының эдилекчизи.

Евгения ДАНИЛИНА,
«Тываэнерго» акционерлиг ниитилелиниң хөй-ниити-биле харылзаалар секторунун кол специализи.

Номчукчунуң хомудалы

ДУС-ХӨЛДҮҢ ЭЭЛЕРИ
ЧҮГЕ ЧОГУЛ?

Мен Дус-Хөлгө дыштанып, кара малгажына аарыг буттарымын чаап, эмненир дээш барып турдум. Хөлдү долгандыр кижилер дыштанып олурар-даа, азы хүнге дадыгып чыдар-даа черлер, арыглары бажыңнар-даа чок. Ындыг болганындан чамдык улустуң тенек оолдары ол хөлдүң бодунче албаннап турар, ынчангаш хөлдүң адаа талазынга эжинген улустуң кырынче албаны бадып кээп турарын көргөн улус чугаалаар чорду. Машиналар хөл кыдында долу турар, оларны тургузар тускай черлиг, чурум-чыскаалдыг болур болза, деп бодаар мен.

Дус-Хөлгө чайгы үеде эмненирге дыка эки, ылаңгыя чүстер аарыыңга дузалаар. Шак ындыг янзылыг Хакасияда Шира хөлдү көрдүм. Ол хөлдү долгандыр херимнер кылгаш, улус кирип эштир черлеринче акша төлээш кирер, чок болза, путевкалыг бөлүк дыштаныр, эмненир улуска халас.

Найысылалда хемивис Улуг-Хемге уруглар эштир черлерни тускайлап аңгылааш, эштип болбас эземниг черлерни херимнеп каар болза эки. Эжинген уруг-дарыгы моторлуг хемеге хайгаарары чогумчалыг. Хемнерге чылдың-на чаш ажы-төл дүжүп, когарап турар болгай.

Үш чыл бурунгаар Сукпактың

кыдында бульдозер-биле казып каан хемниң терең черинден мээң уруумнуң 12 харлыг бичии оглу дүжүп баткан. Чүгле эки демдектерге өөренир оглувусту чидирип алырга, дыка харааданчыг, хомуданчыг-дыр.

Тыва дээрге ак-көк хемнер чурту, чараш чурумалдыг, каас бойдус-байлактыг, хөй балык-байлаңныг хөлдөр, хемнерлиг чуртувус ышканып. Бистиң өгбелеривис хемнер, хөлдери канчаар-даа аажок арыг эдилеп, оларны хириктирип чорбааннар. Хем сугларывыстың арыын өске чоннар кайгап, чарашсынып, магадап чоруур. Эң ылаңгыя хөй балык-байлаңныг Сүт-Хөлдү өскээртен келген чон ооң арыын, каш метр ханызынга чедир өттүр көстүп чыдарын магадаар боор чорду. Шаг шаандан тура, бистиң улуг кижилеривис аңаа уруг-дарыг эштип болбас деп хоруп чораан. Ол хөл эң арыг, аңаа хеп-даа, зыт-кежин-даа чуп болбас дээрзин Сүт-Хөл чону билер.

Ынчангаш Чедер хөл биле Дус-Хөлдү үргүлчү арыг тудар талазы-биле дарга-бошкалар, бүгү чон кичээнгейин ынаар угландыраар үе келген. Чоннуң кады дээш ону эки хайгааралга ап, ээлээр улус турар болза деп күзээр-дир мен.

Анзатмаа МОНГУШ,
хоочун башкы.

ереглекчиге сүме

«ХОРОШИЙ» — КЫЗЫЛ
ХОРАЙДА ЧАА САДЫГ

тээ чиик, аңгы-аңгы херлиг барааннарны чаңгыс мөөңөп каан садыгга кичирттиг-даа, камналгалыг болур. Кызылдың «Южный» районунда чаа ажыттын-адыг аңаа хамааржыр. «Хороший» дискаунтер — аш-барааннарын үүрмектей Чөөн Сибирде эң улуг «Командор» деп компанияның садыгы. «Дискаунтер» барааннарның өртээ ниити ктан чиик, мөөңү-биле өртөккө чоокшулаткан, алыкчы барааннарны шилип алыр аргалыг бүгү биле эптиг садыг.

а садыг 500 дөрбелчин шөлдүг, ында Россияга өткөн 2500 аңгы россия-барааннар делгеттинген. а, чимис, хлеб болгаш өн далгандан кылыглар хүн бүрүдө хереглеттинер

барааннарның одуруу хүннүң-не чаарттынып турар. Белени-биле мында бакалея барааннарын база делгээн. Солун чүүл — макарон кылыгларын тускай хүүрекчигеш-биле садып алыкчы бодунуң хереглээн деңизин хаптап ап болур. «Командор» компаниязының тускай хлевин чонга дорт цехтен изии-биле база садар дээрзин садыгчылар дыңнадып турар.

Садыгга чүгле аш-чем звес, өске-даа чиик өртөктүг чоннуң хереглел барааннары хөйү-биле делгеттинген. Ында аңгы-аңгы хевирлерниң аяк-сава чуур, порошок, шампунь, саваң аймаа, тудуг материалдары болгаш херекселдери, огород, сад ажилдарына ажыглаар чүүлдер, азырал амытаннар тускайлаан хемнер, бичии уругларга ойнаарактар, чуктан кылган янзы-бүрү савалар дээш, эки шынарлыг,

өртээ чиик барааннар бар.

Садыг «Хороший» чоокку үеде тус черниң бүдүрүкчүлери-биле база кады ажилдап, оларның барааннарын чонга саарар талазы-биле дугуржулганы чорудуп турар. Ук садыг ажыттынары-биле Кызылдың 20 чурттакчызы ажилга тургустунган.

«Бо чылын «Командор» компаниязы 20 чыл оюн демдегеп

турар. Мугур харлаан байырлыг чылывыста чаа регионда садыг ажыдып турарывыс биске улуг белек. Тыва Республика — биске тускай, солун чер болуп турар. Моон мурнунда компания мындыг ырак кылдыр мурнуу чүкче калбарбайн турган. Чиик өртөктүг янзы-бүрү хевирниң барааннарын чаңгыс черде мөөңөп садып турар черлер республикада

сайзырап турар-дыр. Бистиң компанияның Кызылда «Хороший» садыгы — Тываның чурттакчыларына эптиг болгаш камналгалыг садып алышкынны чедирер сорулгалыг» — деп, «Командор» компаниязының чигине директору Павел Шамбир демдегеп турар.

Красноярск крайда, Хакас Республикада болгаш Иркутск областта «Аллея», «Командор», «Хороший» деп улуг садыгларның бирээзи ам Кызылда ажыттынган. Чай төнчүзүңге чедир Тывага ам-даа үш садыг ажыттынар. Кызыл хоорайның Московская кудумчузунда 30/2 дугаарлыг бажында «Хороший» садыгы 9.00 шактан 21.00 шакка чедир, дыштаныр хүн, дүштээр чапсар чокка ажилдап турар. «Хороший» дискаунтер — өг-бүлениң бюджетин камнап алырынга дузалыг өңүк!

Виктория АЙМАА.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

СӨҢНҮГ КЭЭРИ АЛБАН ЭВЕС

Хып дээн аныяк үемде, 1960 чылдарда, тыва чоннуң хүндүткелдиг солуну "Шынга" ажилдап турган мен. Чагаа килдизиниң эргелекчизи Сыгыр Тас-оол шөлээлей бээрге, ооң хүлээлгезин күүседип, ажилдап олурумда, шериг хептиг, күдер кара эр кирип келгеш, олурган солунчулар-биле мендилешкеш, олуруп алды. Оон карманындан саазын ужулгап, бисти дескиндир көргүлээш: — Чагаа эккелдим ийин, адымны Юрий Доржу дээр. Иштики херектер албанында ажилдап турар мен. Кымга бээр мен — дээш, чогаалчы Бай-Кара Хөвөңмейже көрүнүп келди. Улуг чогаалчы ол чылдарда "Шынга" бараан болуп турган. Чогаалчывыс олурга: — Дөө олурар аныяк кижиге чагаа килдизиниң ажилдакчызы-дыр, аңаа бериптиңерем — дидир. Материалды ап алгаш, чүгүртү көрүп олур мен. Утказы араганың хоразының, оон канчап чайлаарының дугайында болду. Ады — "Сөңнүг кээри албан эвес".

1960 чылдарда чон аразында негтерээн эки эвес чаңчыл турган. Кызылдың чурттакчыларында ырактан-даа, чооктан-даа келген кижилер таныштарының, төрөлдөриниң бажыңнарынга кирерде, ыяп-ла эвээш дизе, бир шил водканы кылаңнадып алгаш келир. Бажың ээлери хүндүткел дээш ойталавайын, кады ижип алыр, оон уламчылаар. Мындыг багай чаңчылдан канчап адырлып алырыл деп айтырыг эрге-

чагырга черлерин дүвүредип турган.

Оон мен хүннүң чугула айтырыын бижээн материал-дыр, бижээни эки-дир дээримге, Бай-Кара Дамчааевич олудундан туруп келгеш: — Бо дарганы эдертип алгаш, редакторга кире бериңер — дидир. "Шынның" редактору ынчан Кызыл-Эник Кудажы турган. Редактор чагаа ээзин чылы-биле хүлээп алды. Чагааны кичээнгейлиг номчуп көргеш: "Кончуг чугула материал-дыр. Ооң эгезин "Шынга" чаа рубрика кылып алыр-дыр — Сөңнүг кээри албан эвес".

Юрий Доржунуң бижээн чүүлү солунга үнгөн соонда, бижикчилерниң чагаалары улажы-ла берген. Улус-чон ол теманы чүлдүгзүнүп, манап-даа турган боор, дыка эки хүлээп алган. "Арага тудуп алгаш кээриниң орнунга чаңгыс хлеб азы эвээш-даа болза, уругларга чигирзиг сөңнүг келзе, оон дээр" деп бижип турганы черле чөптүг.

1960-70 чылдарда "Шынның" редакциязынга кончуг-даа шыырак, көрбээн чүвези чок хоочуннар база сураглыг чогаалчылар ажилдап турду. Оларның чамдыктарының адын адаарга мындыг: чогаалчы, журналист Донгак Одай-Сүрүңович Бегзи, Кыргыз Дадааевич Аракчаа, Олег Өдөрбеевич Сувакпит, Монгуш Наадымович Люндуп, Салчак Өдөрбеевич Дамба, Түлүш Кызыл-оол, Сергей Калзанович Шойгу, Александр Чамзыевич Кызыл-оол, Галина Шырвановна

Монгуш, Мария Норбуевна Смирнова дээш оон-даа өскө. Оларның өөредип, кижизидип каан салгалдары солунчуларның ажил-херээн уламчылап, чаа аргаларны тып, бурунгаар көрүштүг ажилдап турдулар.

"Шын" солуннуң 1960 чылдарда көктөшкизин көөр болза, "Сөңнүг кээри албан эвес" деп рубрика барык үндүрүлгө бүрүзүндө деп болур. Ыт ишпес ажыг суг-биле демисел, чонну арагадан үндүрериниң айтыры эрткен ол үеде безин чиди-биле чоруп турган.

Улуг-биче кижилерни калбаа-биле арагаладырының чижектери ам бо хүнде базым бүрүзүндө. Янзы-бүрү хөглээшкинер эрттирер улуг залдарның Кызылда-даа, кожууннарда-даа хөйүн чон кайгал чугаалажып турар. Ол калбак хөглээшкиниң башкарыкчызы (тамада) чоннуң бажын төөредип, ишпес кижини ижер кылдыр, ижер кижини улам албаарадыр ижер кылдыр албадап-ла турар. Эзиртир суксуннар стол кыры шыргай долу. Демги башкарыкчы улам кежээлеп: "Ам ынча дугаары-дыр, ындыг дашканы төндүр ижиптээлиңер" — деп, мырыңай албадап турар. Чоннуң ижип турарының кол чылдаганы — калбак арагалаашкында деп бодаар мен.

Арагалаашкын-биле демисел кончуг кошкак, эрге-чагырга органның ажилдакчылары бо бүгүнү көрбээчөңнөп эртип турар. Чон-биле тодаргай түңнелдиг ажыл кошкак деп бодаар мен.

Сүге-Маадыр МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

ЭКИ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САГЫЫР

Бистиң республика — көдээ ажил-агый утла кынныг девискээр. Улуг бүдүрүлгө барык ч болур. Кызылга алгы-кеш заводу турду. Аңа ажилчын хүнде 2 эжеш кидис идикти бүдүрган. Хөмдөн кылган хеп аймаан болбаазы-булгаарларны, сапыктарны, майыктааш иди-садып үндүрүп турду. Ам чоп алгы-кешти, үндүр октавышаан хөвээр бис. Ындыг бүдүр-кылып алыр болзувусса, Тыва дораан байып.

Культура, төлөптиг аажы-чаң талазы-бил чыдып каап турар байдалдарывыс бар. Хөй биживейн, чүгле араганы ап көрейн. Ону иже культуразының талазы-биле эң-не чыдып кал-выс шын. Кожавыс моолдардан безин дора-ды Моолдуң ынчангы баштыңчызы Цеденбал чагы берген соонда, олар аалчы-даа, дар-кижи болза, ийи дашкадан хөй арага кутпас шуут чаңчыгып калганнар. Олар даргаларын д хүндүлээр.

Мөңгүн-Тайгага өөнүң ээзи узбек омакты уруг турган. Чайын Узбекистанга хөй ара-төрөлдөп чеде бээрге, оолдуң ада-иези ийи д-лап куткаш, артыын суп каапканнар, ол-ла. А-ындыг эки чаңчылдар чок. Өг-бүлөвисти хоозур кижилерниң кадыын үрөп турар чүве — арага-хемчээл чокка ижер бак чаңчыл негтерээн.

Тывада орулгазы эвээш өг-бүлө бүрүзү х-даш, чырык, суг, бок дээш, чылда ийи удаа суб-ны ап турар. Уругларга пособие акшазы, эвээш болза, бар. Таныырым бир өг-бүлениң эр ээ-малчында дузалакчы кадарчылап турар. Докта-каан шалың бар эвес, бичии эът берип каар, ча-та харын эвээш-биче-даа бол, акшаны-даа ажы-алыр. Таакпы садып алырда безин, акша херек-гай. Күрүңе көрүп алган, ажил чок дээш олур-дилээр болза, кандыг-даа ажил черле тыпты-боданганы ботка херек апарган шаг-дыр ийин.

Адыг ХЕР

Мөңгүн-Тайга ко

УТТУНДУРГАН ЧАРАШ ЫРЫ

кагды. Эргим "Шын" солун редакциязы, Борис Чамбыт "Ынакшылдың ыры" аялга-биле катап, үндүрүп бээр. Тываның композиторлары у-биле диледивис.

Михаил ХОМУШ

Тываның Композитор эвилелиниң кежигү

Ынакшылдың ыры

Сөзү Монгуш Доржунуу

Аялгазы Борис Чамбытты

Каттырымзаан шырайыңче
Чүс-даа катап топтап көргөш,
Карактарым эрикпес-тир,
Чүге ындыын эскерип көр.

Адып келген часкы даң дег,
Аныяк чаш ынакшылым.
Чүгле сен дээш оду кыпкан,
Чүрээмни кым чагыра аар.

Частып үнгөн анай-хаак дег
Чалыы шаамның үезинде,
Аян ырым кады ырлаар,
Амырагым болуп көрөм.

Аныяк-чалыы үемде сууру-вуска кезек эштерим оолдар-биле гитара, баянга үдеп ойнавы-шаан, чаа ырыларны радиодан, колдуунда улус дамчыштыр дыңнап алгаш, беш, алды катап ырлажып тургаш, өөренип алыр турдувус. Ол үеде Арыг-Үзүү суурувуска Ырлаар Очур-оол дээр акывыс чораан. Суурувуска кезек чурттап тургаш, кайы-бир кожууннар, суурларже ажил-амыдыралының аайы-биле чо-руп каар кижиге. Кезек чидип-чидип чорааш, чедип келгеш, элээн көвөй чаа ырыларны өөренип ал-гаш, биске өөредип каар турган. Ооң бирээзи — шүлүү кайгам-чыктыг чараш, доктааттыңыр «Ынакшылдың ыры» деп ыры өөрөткен кижиге.

Оон бээр-ле, хөй-ле чылдар эрткен. Эркен чылын компо-зиторларның чыгып, хурал-даар черинге Композиторлар эвилелиниң кежигүнү болгаш, шала эртежик чеде бердим. Аңаа кезек манагызынып олурга, улус ам-даа келбээн боорга, стол кырынга чыткан баянны сегирип алгаш, аныяк үелеримде ойнап чораан ырларымның бирээзи "Ынакшылдың ырын" ойнап олур мен. Бичии болганда, эжик ажиттыңган соонда, композитор Борис Чамбыт акым кирип кел-ди. Ол база-ла эртежик келген кижиге болду. Мээң ойнап олур-ган ырымны аажок хынамчалыг дыңнап, көрүп олур. Ырыны төндүрүптеримге, куплеттериниң үшкү одуругларын арай шын эвес ойнадың деп тайыбыр-лааш, аксы-биле аялгалааш, канчаар төндүр ойнаарын айтып берди. Чогум бо ырының сөзүн, аялгазын кымнар чогаатканыл

деп айтыра бээримге, элээн боданып олурга, төөгүп бер-ди: "Ынчан бо ырының аялга-зын чогааткан үем, хып дээн аныяамда Тываның алдар-аттыг чогаалчыларының бирээзи болур Монгуш Доржунуң "Ынакшылдың ыры" деп шүлүүн тып алган мен. Ынчан Ак-Туругнуң Өскүстер бажыңыга кичээлдери доосту бээрге, демги шүлүүмнү чаным-га салып алгаш, эрги баянга сүрүштүр аялгалап ойнап олур-умда, чогааттынып, чаяаттын-ган аялга чүвө. Оон бээр ам чартык чүс чыл-даа оранчок эрте берди. Ол үеде Ак-Туруг школа-зынга суурнуң өөреникчилери-биле кады өөренип чораан бис. Чаңгысклассчы эш-өөрлерим, суурнуң өөреникчилери-биле кады хөй кижиге турдувус дээш, оларның аттарын адап эгеледи: Светлана Сүрүң, Чечек-оол Кара-Сал, Игорь Анай-оол (Ада-вастай), Валентина Чержей-оол (Даңзын), Анай Доржу, Кара-кыс Байыр-оол, Кара-кыс Семис-оол, Галина Бегзи дээш оон-даа өскө эжим-өөрүм адап болур мен.

Чогаадып алган ырымны ол-ла эш-өөрлеримге баянга ырлап тургаш, ойнап бээримге, аажок сонургааннар. Оларның ачызында бүгү Тывага тарай берген ыры болгай. Ак-Туругнуң Өскүстер бажыңын өөренип доо-зуптарымга, ол-ла эш-өөрлерим мени бо чараш ырыңны солунга бүгү тыва чон ырлаар кылдыр үндүрүп көрөм деп дилээрге, Кызылга келгеш, бижип алган ырымны бир шыырак дээн ком-

позитор акымга көргүзөримге, бичии хоюглапкаш, солунга үндүрер мен дээш ап алгаш, 1965 чылдың август айда "Шын" солунга парладып үндүрүпкен болду. Ол солунда ырымны эдип кааны мээң сеткилимге шуут таарышпады, хомудаанымдан ол ырымга бо хүннерге чедир хөңнүм чок чораан. "Соора" эдип каанының хараазы-биле чонга бо үеге чедир чакпыылзырай берген чоруур ыры чүвө. Ынчан солунга ол ырым үнүп кээрге, эш-өөрлеримниң чамдыктары мени чөмөлөп шаг болган улус. Чүге шын эвес үндүртүп, солунга парладып алган сен дээр бол-ганнар. Чамдык улус бо ырыны Кенеш Батыйның-даа дээр, ол чүге ындыг деп айтырамын:

— Ийе, шын чүвө. Ол ком-позитор акывыс "Ынакшылдың ыры" деп бо-ла шүлүккө база-ла өскө аялга чогааткан кижиге. "Черимге ынаам" деп чыын-ды ырылар номунуң 71 дугаар арнында ол ыры бар, аялгазы мындыг чүвө дээш, чыткан баян-ны туткаш, ойнай бээрге, көңүс өскө аялга болду.

Бо үеге чедир бүгү Тывага мээң аныяамда чогааткан аял-гамны ол-ла хөвээр өскөртпейн-даа, улус ырлажып-ла чоруур боор чорду, чамдыкта аялгазы Кенеш Батыйны дээш, концерт-терге мээң аялгамга ырлай-даа бээр чордулар" деп хөөрөп олурду.

— Бо ырыңарны сөөлгү үндүрер деп турар номуңарга кирир деп бодап чоруур силер бе? — деп айтырамын, «Ийе,

Мөөрей

ЧЕРЗИНИНҢ "ДИРИЛГЕН" КАРА ДАЖЫ

Черзи Монгуш.

Ай 17-де Тыва Үндезин культу-
евүнге ССРЭ-ниң Чурукчулар
елиниң кежигүнү, РСФСР-ниң И.Е.
каттыг күрүнө шаңналының лау-
ы, Тыва АССР-ниң чогаал болгаш
чүүлүнүн алдарлыг ажилдак-
сураглыг даш чонукчузу Черзи
Салович Монгуштуң 120 харлаа-
а тураскааткан республиканың
чонар ус-шевер мастерлериниң
даштан (серпентинит) чазаан
дарының мөөрей делгелгези
н. Аңаа бүгү республикадан 20
онукчулары киришкен. Оларның
анда ат-алдарлыг болгаш бил-
р мастерлер-даа, аныяк, элээди-
с-шевер даш-чонукчулары бар.
өөрейге киришкен эң улуг назылыг
н мастер Эрес-оол Байырович
ды болган. Ооң-биле чергелеш-
еспубликада ат-сывы билдингир
рлер Александр Барыңмааны, Ла-
орбуну (чаңгыс херээжен мастер),
ей Кагай-оолду, Хеймер Донгакты,
ии киржикчи 8 класс Белек Сарыг-
(Кызылдың немелде өөредилге
н өөреникчизи – башкызы Алек-
гай-оол) онзалап демдегеп бо-
он аңгыда Кызылдың уран чүүл
ажизиниң сургуулдары башкызы
Хертектиң удуртулгазы-биле бо
йге кончуг идепкейлиг киришкен-
ран чурулганың мастери Олег
оол бодунуң 3 ажылын база бо
мөөрейге делгеп салган. Ооң чу-

раан ажылы эш-өөрү чурукчуларны, даш-
чонукчуларын кайгадып, магадаткан.

Мөөрейге уран шевер мастерлер
боттарының чазап, кылганы 74 ажы-
лын кириштирген. Бир-ле дугаарында
Бай-Тайга кожуунда Х. Тойбухаа аттыг
чурулга школазының башкылары Аяс
Оптуг-оол биле Мерген Очурнуң ажил-
дары сонургалды хаара туду бээр.
Олар Тээлиде чурулга школазында
60 хире чогадыкчы салым-чаяанныг
уруглар, оолдарны чуруурунга, чаза-
нырынга өөредип турар. Кызылдың
уран чүүл колледжизиниң башкызы
Алим Хертек бо мөөрейге «Буга»,
«Хуна», «Халдаашкын» деп ажил-
дарын делгеп салган. Ооң аразында
өөреникчилериниң ажилдары база бар.
ККИ-ниң башкызы Арат-оол Бегзиниң
«Көш» деп ажылындан тыва кижиниң
көшкүн амыдыралы билдинип кээр.

сиилбирлекчилер бөлүүнде 20 хире ки-
жини өөредип турар. Экер-оол Сергеевич
Кызылдың уран чүүл училищезиниң база
Санкт-Петербургтуң күрүнениң техноло-
гия болгаш дизайн университединиң доо-
зукчузу. Ол Бай-Тайганың сураглыг даш
чонукчузу Көгел Сааяның (ачазының даа-
йы) салгакчызы. Ус-шевер башкы Нацио-
нал музейге (реставратор) экспонаттар
чаартып, кылып тургаш, Кызылдың ПТУ-
4-ке башкылап ажилдааш, сөөлгү 11 чыл-
дар иштинде эдип-чазаар колонияның
училищезинде башкылап ажилдап турар.
Экер-оол Салчак колдуунда сөөк, мыйыс-
биле ажилдаарына ынак-даа болза, бо
мөөрейге кара даштан кылган 5 ажылын
кириштирген. Оларның аразында «Тул-
чуушкун», «Те», «Бөрүлер» деп ажилдары
онзагай черни ээлеп турар.

Колдуунда дириг амытаннар азы тыва
кижиниң көшкүн амыдыралын көргүскен

Тиилекчи Артыш Донгак.

Шарыда чүдүрген көшкен аал, малчын
өг-бүлениң ажы-төлү, мал-маган дээш
шуптузун сиилбип, көргүскен.

Мөөрейниң киржикчизи база бир
башкы – Кызылдың эдип-чазаар колония-
зында № 304 училищениң башкызы
Экер-оол Салчак. Ол чазаныкчылар,

ажылдар делгелгеде хөй болду. Карим
Монгуштуң ак, кара даштар-биле чазаан
«Тыва шыдыраазы» делгелгени каастап
турар. Айбес Өлчейниң ажилдарын дел-
гелгени көрүп келген улус улуг сонур-
гал-биле көрүп турарын эскердим. Ооң
«Сарлык бугазы» деп ажылы онзагай

Черзи Монгуштуң уруу
Кудажы Монгушова.

шевергин чазап кылганындан аңгыда,
сагынгыр-тывынгыры-биле ылгалып
турар. Сарлыктың мыйыстары мөңгүн,
карактарын үнелиг кызыл даштар-биле
каастап кылган. Ол ышкаш делгелгеге
Чаа-Хөлдөн Чаяан Суванның «Улу»,
Өлчей Санчит-оолдуң «Мөңгүн-Тайга»,
Александр Бараңмааның «Бодал» (Черзи
Монгуштуң портрети), Лариса Норбунуң
«Аъттыг уруг», «Кара аът» деп ажилда-
рын көрүп болур.

Ак өңүг болгаш чымчак даш агаль-
матолитке (чонар-дашка) деңнээрге,
«серпентинит» – кара болгаш кадыг
даш болур. Янзы-бүрү дүрзү-хевирлерни
кылырга, бустуучал, чазаары берге.
Бо дашты Тываның Улуг-Хем, Чаа-Хөл
кожууннарының девискээринден казып
тып ап турар дээрзин мөөрейниң киржик-
чилери дыңнатты.

Сураглыг даш чонукчузу Черзи
Монгуштуң 120 харлаанынга тураскаат-
кан мөөрейниң бир кол сорулгазы –
өгбелерниң бурун шагдан бээр дамчып
келген даш чонар онзагай чараш уран
чүүлүн кадагалап арттылары, сайзыра-
дыры, хөгжүдери.

Ховар салым-чаяанныг ус-шевер
кижилер аразынга болган мөөрейниң
түннелинде шылгараңгай даш-чонук-
чулары илереп үнүп келген. Тиилекчилер-
ни 3 аңгы назы-хар аайы-биле шаңнаан:
аныяк мастерлер аразынга Кызылдың
уран чүүл колледжизиниң сургуулу Херел
Күжүгеттиң «Караван» деп ажылы тер-
гиидээн. Ортумак назылыг ус-шеверлер
аразындан Чадаанадан Артыш Донгактың
«Демисел» деп ажылы төлөптиг болган.
Арга-дуржулгалыг болгаш сураглыг
мастерлер аразынга Чаа-Хөлдөн Анато-
лий Даштың «Кырган-ачам тоолу» деп
ажылын жюри эң тергиин деп үнелээн.
Тиилекчилерни акша шаңналдары, суй
белектер-биле шаңнап-мактаан.

Алдынай СОЯН.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Сарлык бугазы.

"Көш".

Дашкын.

"Кара аът".

Кошкар.

Чагаалар аразындан

Амгы үениң бурунгаар депшилге — интернет четкилериниң хүн бүрүдө хөгжүлдесинге тыва чоннуң авазының ханы-биле чаяап берген төрзөн дылывыс хожудап, кыстырып чоруур деп ажы-биле чугаалап болур. Чүге дизе билдингир болгай, амгы үеде улуг, биче кижилер бүрүзү смартфон, айфон дээр ышкыш телефон харылзаа-зы таварыштыр делегейде болушкуннарны чүгле орус дылга билип алыр аргалыг. Оон мырыңай шуут адырыл-бас, дүне-даа, хүндүс-даа чүгле соталыг телефон-биле чугаалажырын шупту билир бис. Ооң уламындан ылаңгыя школачылар төрзөн дылын уткупкан деп болур.

Ынчангаш ТР-ниң Дээди Хуралына 2003 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган дылдар дугайында хойлузуунуң күүселдесиниң талазы-биле, Тываның Эртем болгаш өөредилге яамызының тыва дылды хөгжүдериниң дугайында кылып чорудуп келген ажылының отчедун дыңнап, чугаалажыр үе келген. Школаларда тыва дылдың шагын көвүдедири — бирги чергениң айтыры. Ооң-биле кады бичии уруглар садтарынга тыва дылды өөредир тускай программаны ажылдап кылыры чугула. 1960 чылдарга чедир школаларга күрүнө ышгалда-зын тыва дылга дужаап турган. Тываны Салчак Тока дарга баштап чорда, удуртукчу хамааты даргаларны тывалап өөредип алгаш, хуралдарга тывалап саналдаарын сүмелеп чораан. Ынчан эртемденнер "Тывалап чугаалажылыңар" деп орус-тыва дыл кырында бичии номчугаш словарьны парлап үндүргенин номчаан мен. Ооң-на дузазы боор, СЭКП Тыва обкомунун партийжи комиссияның даргазы Иванов деп бир удуртукчу тыва дыл кырынга саналдап турганын партия-совет органнарының хоочуннары билер, сактыр.

Кызыл хоорайда чоннуң чугаалажып турарын дыңнаарга, тывалаанда, орустаанда-даа чок, орус, тыва сөстөрү холуп-бүлүп чугаалажыр. Хоорайда уруглар садтарынга чаштарны орустап өөредип турарындан

ол уругларның чугаа сайзыралына улуг шаптараазыннарны тургузуп турар. Тыва дылда ө, ү, ң кирген сөстөрү адап билбес, узады адаар ажык үннер кирген сөстөрү адаарга, орусчуду багайтыр дыңналырын ада-иелер боттары эскерип билип турар. Кызыл хоорайда чурттап чоруур ада-иелер өзүп олурар ажы-төлүнүң келир үеде салым-чолун, оларны тыва нацияның төлөпиг салгалдары кылдыр кижизидип өстүреринге, оларның чажындан билип, танып өөрөнгөн төрзөн дылы колдаан турарын ада-иелер бот-харыс-салгалыг бис деп билип, бедик угаан-сарыылдыг болуру чугула. Уруг чажындан-на иезиниң сүдүндөн, долгандыр кижилерниң чугаазындан төрзөн дылын сиңирип, чаагай чаңчылдарны көрүп, быжыг эге базымны алыр ужурлуг. Чаш ажы-төлге хамаарылгавысты чаартып, тыва чугаа харылзаазын, езу-чаңчылдарывысты өөредип көрээлиңер.

Тыва дылдың сайзыралына дөгүм болур интернетте тыва википедияның автору Али Күжүгеттин дыка улуг ажылды кылып чорутканын тыва кижилер бүрүзү деткиир ужурлуг. Ооң-биле кады эртемденнер ону чалап, чугааны кылып, кады сырый харылзаалыг тыва дылдың моон-даа соңгаар сайзыралы дээш ажылдаары күзөңчиг.

Бо чылгы Шагааның эртеннин эки деп бодаар мен. Езу-чаңчылывыстың кезик-чамдызын-даа болза өөренип ап, ылаңгыя аныктар хөйү-биле кижип турар апарганы өөрүнчү. Четпес талавыс, национал идик-хевивисти кижилер бүрүзү даарап кедеривисче болгаш Шагаа байырлалында бүгү-ле эртер хемчеглер, бот-боттарының аразында чугаа-домак-даа, йөрээлдер-даа чүгле тыва дылга эртип турарын чедип алыры, ону шуут чаңчыктырып алыр ужурлуг бис. Тывавыстың хоорай, суурлары шаа-биле сайзырап турары көскү апарган. Ынчалза-даа төрзөн дылының, чаагай чаңчылдарының сайзыралынче, хөгжүлдесинге чон боду кижип, сагышсыраар үе келген.

Демир-оол ЧЫДЫМ,
күш-ажылдың хоочуну.

Тээли суур.

СПИД-тен чок болган кижилерниң сактыышкын хү

ААРЫГ КИЖИГЕ КЭЭРГЭЭЧЕЛ ЧОР

Республиканың СПИД төвү Кызыл хоорайның дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң студентилериниң аразына квест хевирлиг оюнну Азияның төвүнге эрттирген. Ук хемчегни Бүгү-делегейниң СПИД-тен чок болган кижилерниң хүнүнге тураскаадып, май айның үш дугаар улуг-хүнүнде эрттирери чаңчыл апарган.

Квест оюнга чеди команда киришкен. Төнчү чадага чедип алырда, команда бүрүзү бодалгаларны (головомка), нарын тывызыктарны бодап тура, ВИЧ болгаш СПИД дугайында билиглерин көвүдөдип алыр

аргалыг болганнар. Бирги черни Кызылдың транспорт техникуму, ийигизин — Тываның күрүнө университети, а үшкү черни Республиканың эмчи колледжизи чаалап алган. Тиилекчилерге дипломнар болгаш шаңналдарны база ол ышкыш шупту кижилерге чигирзиг белектерни тывыскан.

Республиканың СПИД төвүнүн эргелекчизи Наталья Филкованың чугаазы-биле алырга, Тывада СПИД-тен чок болган кижилерниң сактыышкын хүнү алды чыл улай эрттирип, демдегеп турар. Бо удаада СПИД төвүнүн эмчилери болгаш волонтерлары кол кичээнгейни мындыг аарыгдан

хоочураан кижилерге кээсеткилдиг болурунче утганнар.

«Харааданчыг чүве, ниитилеливис амдыгаа ВИЧ аарыглыг кижилерни че шуут чагдатпас. Ол бүгү дугайында эки билбеминдыг чүүлдер болуп Аныяк кижилер ВИЧ дугаа хөйү билип, имунуоде вирустуг кижилерден кужурлуг. Бо хүннерде төвүвүсте ВИЧ-тен эмнени кижилерниң саны 92. Ола бистер ышкыш кижилер-деп, ол чугаалады.

Алдынай ЧИ
Авторнуң тырттырган

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Хүндүлүг, номчукчулар!

«Шын» солунуң редакциязындан
Тыва Республиканың Үндезин хоойлузуунуң (Конституция Республики Тыва) номун садып ап болур.

Өртээ 100 рубль.

Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100 (Парлаага бажың), каб. 309а. Тел. 2-18-10.

КОЛ ХҮРЭЭНИҢ ТУДУУ

Ада-чурттуң Улуг дайынының 75 чылынга алдар болдуруп, Россия Федерациязының Камгалал яамызының «Патриот» культура болгаш дыштанылганың Шериг-патриотчу парыгынга Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң кол хүрээзи — Христос Бурганның Дуганын тудары көрдүнгөн. Россия Федерациязының камгалал сайды, Россияның Маадыры С.К. Шойгунуң ол талазы-би-

ле эгелекчи саналын Россия Федерациязының Президенти В.В. Путин, Москва болгаш Бүгү-рус-тун патриаргы Кирилл деткээн, бистин чуртувуста-даа, даштыкыда-даа кижилериниң изиг деткимчезин база алган.

Кызыл хоорайның Шериг комиссариатында Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң кол Дуганында төөгү-мемориалдыг комплексте «Тураскаалдың

орун» галереяга дерип турары-биле, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары дугайында медээлерни болгаш фото-материалдар чурттакчы чондан хүлээп ап турар. Электроннуг хирже (чурагайже) шилчир кен соонда, документилерни эзлеринге дедир эгидес

П.ШИРКО
Кызыл хоорайның шериг комиссары

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11500 экз.
Үндүрүлгениң тиражы: 3750

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Редактор К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Редактор — 2-01-35.
Редакторнуң оралакчызы М.О. Ондар — 2-17-91.
Реклама, чарлал килдизи (С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырылгар (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Ч. Чамзырын, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б. Түлүш, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян, корр. В.А. Аймаа).
Очулга (А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагзы).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94.
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Мачык — 2-17-94.

Государственное автономное учреждение
Республики Тыва "Издательский дом
"Тыва-медиагрупп".

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшөйүн барып
болур. Айтыгынган саннары болгаш еске-даа фактылары
дынчадыгылары дээш авторлар боттары харылзаар.
Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — П855,
организацияларга — П860
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужаганы: график эзуулар — 18.00,
херек кырында — 19.00. Солун келбейн барганда, 2-18-10
телефонне долгара.